

ÖZ

Hokand Hanlığı'nın en önemli gelir kaynağını ticaret oluşturmaktadır. Hanlık bu yüzyılda en büyük ticari pazarların açıldığı alan, dolambaçlı kervan yollarından geçen pahalı yabancı ürünlerin alınıp satıldığı yer olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman ekonomik hayat son derece modern bir duruma gelmiştir.

Hokand Hanlığı'nın en geniş ve zengin pazar alanı, Taşkent şehrinde bulunuyordu. Ticari açıdan en önemli ürün pamuktu. Suni sulamanın yapıldığı bölgelerde pamuk üretilerek çok önemli bir ticari ürün elde edilmiştir. Ayrıca pamuk üretimi Hokand'ın gelişmesinde belirleyici bir unsur olmuştur. Pamuk zamanla Hokand Hanlığı'nın en önemli ihraç ürünlerinden biri haline geldi ve bu durum bilhassa Rusya için önemliydi. Zanaatçılık ve el sanatları iç ve dış ticarete büyük önem arz etmekteydi. Ülkede bol miktarda bulunan altın ve gümüş dış ticaret için mühimdi. Türkmen, Karakalpak ve Kazaklardan ise koyun, deve ve sığır ithal ediliyordu. Rus işgali öncesinde Hokand Hanlığı diğer komşuları ile de serbest ticaret yapabiliyordu. Rusya ile yapmış olduğu antlaşma gereği diğer ülkeler ile yapılan ticaretine kısıtlamalar getirildi.

Hokand şehri jeopolitik ve jeostratejik değeri açısından önemli oluşu nedeniyle pek çok mücadeleye sahne olmuştur. Hokand Hanlığı önemli ticari yolları da elinde bulundurmıştır. Hokand Hanlığı'nı sadece sahip olduğu tarihi geçmişi ile değil, doğu ve batı Asya arasındaki ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer aldığı için jeopolitik konumundan dolayı da Orta Doğu, Hindistan, Çin'i birbirine bağlayan İpek Yolu üzerinde yer almasıyla önem arz etmektedir. Önemli ticaret yollarının merkezinde bulunması, tarımsal üretim bakımından verimli topraklara sahip oluşu çevre devletlerin dikkatini buraya yöneltmesine sebep olmuş ve bu nedenle sürekli çatışmalara sahne olmuştur.

Hokand Hanlığı yıkıldığı dönemde kapitalizmin egemenliğine teslim olmuş ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ekonomisine hizmet etmiştir. Fakat XIX. yüzyıla bakıldığında Türkistan Hanlıkları ile ekonomik ilişkilerini geliştirmek isteyen sadece Rusya değildir. İngiltere, Hollanda, Portekiz ve Fransa daha önceki dönemlerde Hindistan ve Yakındoğu'daki önemli merkezleri ele geçirmişlerdir. Batılı güçler için aynı zamanda Hazar Denizi'nin Rusya'ya yakın kısımlarına da sahip olmaları gerekmektedir. Rusya ise Hazar çevresinde elde ettiği yerleri elinde tutmak istemektedir. Bu nedenle XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren bu güçler arasında ellerinde bulunan stratejik noktaları muhafaza edip yeni bölgelere sahip olma yarışı içerisine girmişlerdir. Rusya günümüzde de aynı emelleri taşımaktadır. Fırsatı yakaladığı vakit hem Hokand hem de Türkistan'a (Orta Asya) yönelecek ve bu bölgedeki nüfuzundan vazgeçmeyecektir. Rusya'nın yanı sıra Batılı devletler, Çin ve Hindistan gibi nüfusu kalabalık devletler için de benzer amaçlar söz konusudur.

Bu çalışmada, XIX. yüzyılda Hokand Hanlığı ile Rusya arasındaki ticari ilişkiler hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca bölgenin ekonomik açıdan değeri ele alınarak Rusya'nın bölge üzerinde hâkimiyet kurma çabaları irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hokand Hanlığı, Rusya, Ticaret, XIX. Yüzyıl, Türkistan.

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Elâzığ/TÜRKİYE, E-Posta: fkara@firat.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2100-1788.

TRADE BETWEEN KHANATE KHOKAND AND RUSSIA IN THE XIXth CENTURY

ABSTRACT

The most important source of income of the Khokand Khanate is trade. In this century, the khanate became the area where the biggest commercial markets were opened, where expensive foreign products were bought and sold through the winding caravan routes. XIX. By the middle of the century, economic life had become extremely modern

The largest and richest market area of the Khokand Khanate was located in the city of Tashkent. The most important commercial product was cotton. A very important product was obtained by producing cotton in the regions where artificial irrigation was made. In addition, cotton production is a decisive factor in the development of Khokand. Pamuk was one of the most important export products of the Khokand Khanate and was especially important for Russia. Crafts and handicrafts were of great importance in domestic and foreign trade. The abundance of gold and silver in the country was important for foreign trade. Sheep, camels and cattle were imported from Turkmen, Karakalpak and Kazakhs. Before the Russian invasion, the Khanate of Khokand was able to do free trade with its other neighbors. In accordance with the treaty with Russia, restrictions were imposed on trade with other countries.

The city of Khokand has witnessed many struggles due to its importance in terms of geopolitical and geostrategic value. The Khokand Khanate also held important trade routes. The Khanate of Khokand is important not only with its historical past, but also with its location on the Silk Road that connects the Middle East, India and China, due to its geopolitical position as it is located at the intersection of trade routes between east and west Asia. Being at the center of important trade routes and having fertile lands in terms of agricultural production caused the attention of the surrounding states to be directed here, and therefore it has been the scene of constant conflicts.

In this study, XIX. Information is given about the commercial relations between the Khokand Khanate and Russia in the 19th century. In addition, the economic value of the region was discussed and Russia's efforts to establish dominance over the region were examined.

Keywords: Khokand, Russia, Trade, XIXth Century, Turkestan.

GİRİŞ

Batılı tarihçilerin büyük bir çoğunluğu Rus devletinin ortaya çıkışının Moskova'da ikamet eden Çar İvan döneminde olduğunu vurgulamaktadır. Bu dönem aynı zamanda Altın Orda içerisinde baş gösteren kaos sürecine denk geldiği için bu görüşün güçlü temellere sahip olduğu kanaatindeyiz.¹ Biz çalışmamızda ne Rusya'nın ne de Hokand Hanlığı'nın siyasi tarihine ayrıntılı olarak girmeden, sadece XIX. yüzyılda bu iki devlet arasındaki ticareti ve bu ticaretin getirmiş olduğu olumlu ve olumsuz faktörleri incelemeyi amaçladığımız için sadece giriş bölümünde az da olsa ticareti etkileyen siyasi gelişmeler hakkında sınırlı analizlerde bulunma ihtiyacı hissettik. Rusya Devleti'nin ortaya çıkmasından sonra Rus tarihinde Çar Petro Dönemi (1689-1725) Rusya'nın hüküm sürmüş olduğu topraklar üzerinde kalıcı olması için gerekli önlemlerin alınmış olduğu dönemdir.

Peki, Türkistan (Orta Asya) tam olarak neresidir? Bu konu ile ilgili binlerce kitap yazılmıştır. Fakat Türkistan'ın coğrafi olarak günümüzde tam anlamı ile ne sınırı belirlenmiş ne de haritası çizilebilmiştir. Farklı kaynak ve sözlüklere baktığımız zaman, gerek tarihçilerin gerekse coğrafyacıların bu konuda temkinli yazdıklarını görüyoruz.² Ancak, şu bir gerçek ki Türkistan coğrafyası tarihin ilk dönemlerinden itibaren siyasi, sosyal ve ekonomik yönden önemini muhafaza etmiş, geniş bir alandır. Tarih boyunca Uzak Doğu ve Batı uygarlıkları arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Dünyada iz bırakan en büyük medeniyetler burada doğup gelişmiş, çok büyük çatışmalar da yine bu coğrafyada yaşanmıştır. Büyük savaşların vuku bulduğu bu coğrafya Rusya'nın bölgeye nüfuz etmiş olduğu dönemlerde ticari faaliyetlerin de doğrudan doğruya etkilenmesine sahne olmuştur.

XVIII. yüzyılda Rusya, İngiltere, Hollanda, Portekiz ve Fransa doğu ile ticari ilişkilerini artırmaya çalışırken, Hindistan ve Yakındoğu'daki önemli merkezleri ele geçirmiştir. Sahip olduğu yeraltı ve yer üstü zenginlikleri ve jeopolitik konumu itibarı ile dünyanın hedef noktası haline gelen ve günümüzde bu özelliklerini fazlası ile muhafaza eden Türkistan'ın geçmişte ve gerekse yaşadığımız bu dönemde siyasi ve sosyal konjonktürüne yön veren başlıca unsur ekonomi ve ticaret olmuştur. Bu minvalden hareketle yukarıda da bahsedildiği üzere, Rusya'nın Türkistan Hanlıklarının işgal sürecini yeniden anlatmak yerine sadece ticaret politikasını incelemekle iktifa edilecektir.

¹ Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Ankara 2004, s. 204-205; Steven Sabol, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Türkler*, C. XVIII, Ankara 2002, s. 587-595.

² Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 1997, s. 78.

1. XIX. Yüzyılda Hokand Hanlığı

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus kapitalizminin gelişmesi sonucunda bazı iktisadi değişimler meydana geldi. Bunun sonucunda ise Türkistan'daki feodal beyler kriz dönemine girdi. XIX. yüzyılın 30. ve 40. yıllarında İngiliz sanayi malları da Türkistan pazarına girmeye başladı. Hokand da bu şehirlerin başında gelmekteydi.

Türkistan'ın en eski şehirlerinden biri olan Hokand yaklaşık olarak 2000 yıllık bir tarihe sahiptir. Hokand şehri bir buçuk asırdan fazla bir dönem (1709-1876 yılları arasında) Hokand Hanlığı'nın payitahtlığını yapmıştır. Arap yazarların X. yüzyılda kaleme almış olduğu coğrafi eserlerde Hokand hakkında yüzeysel de olsa tanımlayıcı bilgiler bulunmaktadır. Arap tarihçilerin verdiği bilgilerde Hokand şehrinin X. yüzyılda kurulduğu anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılın 80'li yıllarında Fergana civarındaki bütün Kıpçak ve Kırgız boylarının yurtları Hokand Hanlığı'nın hâkimiyetine girdi. El-İstahri "Kitab-ı Mesalik" adlı eserinde; *Her kim Hocend'ten, Fergana'nın merkezi olan Ahsikent'e ulaşmak isterse o kentten Hokand'a oradan da Ahsikent'e ulaşacaktır* demektedir.³ Hudûdü'l-Âlem adlı eserde ise; *Hocend, Bu bölgenin önemli kasabalarından birisidir. Bol tarım yapılan Hocend'in cömert insanları vardır. Burada nar üretilmektedir* şeklinde ifadeler yer verilmiştir.⁴

Hokand Hanlığı'nı sadece sahip olduğu tarihî geçmişi ile değil, doğu ve batı Asya arasındaki ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer aldığı için jeopolitik konumu ile de önemlidir. Zira Orta Doğu, Hindistan ve Çin'i birbirine bağlayan İpek Yolu üzerinde yer almaktadır. Diğer taraftan Hokand, yetiştirdiği ünlü bilim adamları ve ilgi çekici mimari yapıları ile de bugün sadece Rusya'nın değil tüm dünyanın dikkatini cezbetmektedir. Hanlıklar içerisinde Rusları en çok zorlayan hanlık da yine Hokand Hanlığı olmuştur. Hokand Hanlığı, Orta Çağ İslam medeniyetinin doğu ve batı arasında diğer kültürlerle kaynaştığı ve sentezlendiği Harezm'de kurulmuş, oradan tüm dünya medeniyetine miras bırakacağı değerler üretmiştir.⁵

2. Hokand Hanlığı'nın Rusya Tarafından İşgal Edilmesi

Türkistan halkı XVIII. yüzyılın başlarında, yani Petro döneminde Çarlık Rusya ve daha birçok devlet ile mücadele içinde idi. 1700 yılında Çarlık Rusya ile imzalamış olduğu İstanbul Antlaşması ile Osmanlı Devleti arasındaki savaş sonlandırıldı. Petro, devletini güçlendirmek amacı ile hazırlıklara başladı. 1711 yılında Osmanlı Devleti ile yapılan Prut Savaşı'nın ardından Kafkaslar, Hazar çevresi ve Türkistan mücadelelerini gündeme aldı.⁶ XIX. yüzyıl süresince bir taraftan Rusya, diğer taraftan İngiltere, Türkistan'ın kontrolünü ele geçirme konusunda kıyasıya bir mücadele içine girmişlerdi. 1854 Kırım Harbi'nde Rusya'nın yenilgiye uğramasının akabinde doğal olarak Türkistan, Rusya için olmazsa olmaz bir yayılma alanı haline geldi. Kırım Savaşı'ndan sonra hem Rusya hem de İngiltere potansiyel bir düşmana karşı konumlarını daha da güçlendirmek amacı ile Türkistan ile ticaret yapma konusunda yarışmaya başladılar. Elbette Rusya'nın jeopolitik konumu bunu daha da avantajlı hale getirmekte idi.

Ruslar Türkistan'ı ele geçirmek için bir taraftan askerî keşif kolları gönderir iken, diğer taraftan bölgeye daimi olarak seyyahlar ve diplomatlar göndermiştir. 1813 yılında bölgeyi ilk kez ziyaret eden elçi seyyah Filipp Nazarov'dur. Bölge hakkında oldukça detaylı bilgiler veren Nazarov'un notları Hokand Hanlığı tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Özellikle Hokand Hanlığı'nın Ruslar tarafından ilhak edilmesi ve "Türkistan Genel Valiliği" adını almasından sonra bölgeye araştırma adı altında pek çok Rus seyyah gelmiştir.⁷

Ruslara karşı müşterek bir cephe kuramayan hanlıklar, Rus politikasının başarılı olmasına neden olmuş, kısa süre içerisinde siyasi yapılar parçalanmış ve Rusların entrikaları onların birbirlerine düşmelerini sağlamıştır.⁸ Ne yazık ki Türk tarihine baktığımızda bu kadar güçlü bir milletin parçalanma nedenlerinin aynı kandan olmalarına rağmen devamlı olarak farklı Türk boylarının birbirlerine karşı nüfuz kurma mücadelesinin doğurduğu acı sonuçlara tanık oluyoruz. Türkistan coğrafyasında da bu durum benzer bir şekilde tecelli etmiş, aynı boya mensup olsalar dahi buldukları bölgede hâkimiyet kurmak için, Rus işgali öncesinde vuku bulan Moğol akınlarına karşı birlikte mücadele etmek yerine yardım için Rusya'ya başvurmayı tercih etmiştir. Her ne kadar Rusya, Çarlık hâkimiyeti döneminde Türkistan'da Genel Valiliği İdaresi süsü vermiş olsa da o dönemde amaç Türkistan halkını Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak olmuştur. Sonrasında ikame edilen Sovyet rejimi de bildiğimiz üzere tamamen Türklüğü bitirecek bir mekanizma olmuştur.

Rusya Hokand Hanlığı'na yönelik ilk askerî harekâtı 1864 yılında gerçekleştirmiştir. Başlatılan işgal hareketi ardından Hokand Hanlığı kuvvetlerinin imkânlarının sınırlı olması nedeni ile bir müddet sonra, Taşkent de ele

³ Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara 2019, s. 76-77.

⁴ V. Minorskiy, *Hudûdü'l-Âlem: Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 71.

⁵ Haydarbek Nazirbekoviç Bababekov, *Hokand Tarihi*, Mangirat Namlı Urta Asiye Halkları Tarihi İnstiti, Taşkent 1996, s. 28.

⁶ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2011, S. 24, s. 51-78; Bayard Taylor, *Central Asia: Travels in Cashmere, Little Thibet and Central Asia*, New York 1874, s. 122.

⁷ Tuba Tombuloğlu, "Seyyahlara Göre Fergana'nın Ekonomik Durumu (18.ve 19. Yüzyıllarda)", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019, s. 176.

⁸ Bababekov, *age*, s. 128.

19. YÜZYILDA HOKAND HANLIĞI İLE RUSYA ARASINDA TİCARET

geçirilmiş ve Hokand kuvvetlerinin direnci tamamen kırılmıştır. Taşkent'in elden çıkması ile birlikte Hokand Hanlığı Rus nüfuzuna dâhil edilmiştir.⁹

3. XIX. Yüzyılda Hokand Hanlığı'nın Rusya ile Ticareti

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Rusya endüstrisini iplik üretimi üzerinde yoğunlaştırmıştır. Aynı tarihlerde Amerika'da üretilen ipliğin oldukça fazla olması dolayısıyla Rusya rekabet gücünü Türkistan'a yöneltmiş, oradaki pamuk üretimi için büyük çaba sarf etmiştir. Bu durum karşısında Rusya Türkistan'da pamuk üretiminin artırılması için gerekli olan tüm önlemleri almış, bu bölgeden çok fazla pamuk ihraç etmiştir. İplik üretiminin %53'ü bulunduğu rivayet edilir ki bu da Türkistan'dan ihraç edilen pamuk miktarının ne kadar büyük olduğunu kanıtlamaktadır.¹⁰

XIX. yüzyıla genel olarak baktığımız zaman Türkistan Hanlıkları ile ticarî ve iktisadî ilişkilerini geliştirmek isteyen sadece Rusya değil idi. İngiltere, Hollanda, Portekiz ve Fransa daha önceki dönemlerde XVIII. yüzyılın yirmili yıllarında Hindistan ve Yakındoğu'daki önemli merkezleri ele geçirmişlerdi. Aynı zamanda Hazar Denizi'nin Rusya'ya yakın bölgelerine de sahip olmak gerekmekte idi. Rusya ise Hazar çevresinde elde ettiği müstahkem bölgeleri kaptırmak istemiyordu. Bu nedenle XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren bu güçler arasında ellerinde bulunan stratejik noktaları muhafaza edip yeni bölgelere sahip olma yarışı içerisine girmişlerdi. Bu yüzyılda Rusya, Buhara, Hokand ve İran ile ilişkilerini elçilikler düzeyinde geliştirip konumunu muhafaza etmeyi bildi. Astrahan, Tobolsk ve Ufa'da Buhara, Hokand ve İran tüccarlarına ait merkezler oluşturulmuştur. Buhara'da ise Ruslara ait olarak kurulan merkezde buranın en büyük söz sahibi Vasiliy Popov idi.¹¹

Rusların Türkistan ile ticarî münasebetlerinde Tatarlar ve Nogaylar büyük rol oynadı. Tatar ve Nogaylar aracılığı ile geliştirilen ilişkileri Hazar kıyısına kaydırmak Rusya'nın en büyük amacı olmuştur. Asıl amaç ise Tatar ve Nogayları aradan çıkarıp bütün ilişkileri direkt kontrol altına almak idi. Bunun için yeni limanlar ve merkezler kurmak gerekiyordu. Rusya'nın bu sınır bölgeleri tabii yönden oldukça korunaksız yerler olduğundan, yeni kurulumlar ile buraların elde tutulması da kolaylaştırılmak istenmişti.

1813 yılında bölgeyi ilk ziyaret eden seyyah Philipp Nazarov'dur. Bölge hakkında ayrıntılı bilgi vermiş olan Nazarov, Hokand Hanlığı'nın öneminden bahsetmektedir. 1820 yılında bilgi veren bir diğer seyyah da Baronvon Meyendorff'dur.¹²

Alim Han (1798-1810), Ömer Han (1819-1822) ve Muhammed Ali Han (1822-1842) dönemlerinde Hokand Hanlığı büyük bir gelişme kaydetti. Türkistan'da (Orta Asya) oldukça büyük şehirler meydana geldi ki bunlardan biri Hokand'dır. Ekonomisi Orta Asya'nın en gelişmiş ekonomisi haline gelmiştir. Hanlıkta ticaret çok hızlı bir şekilde gelişme göstermiştir. Dolayısı ile yerli ve yabancı ticaretin gelişmesi nüfusun üzerinde büyük etki bırakmıştır.

XIX. yüzyılın yirmili yıllarından itibaren Hokand Hanlığı'nın tüccarlarına Türkistan'ın birçok yerinde rastlamak mümkündür. Onlar aynı zamanda Çin, Hindistan, Osmanlı Devleti, Rusya, Arabistan ve diğer dış memleketler ile de ticaret yapmışlardır. Hokandlılar özellikle Kaşgar ile hızlı ticarî faaliyetlere girişmişlerdir. Bu işte Andicanlılar önemli bir yere sahipti. Onların Kaşgar'daki faaliyetleri o derece büyük olmuştur ki Merkezî Asya'dan oraya giden tüccarlar çoğunlukla Andicanlılar olarak tanınmışlardır. O zamanlarda hanlığın tüccarlarının esasen hazır ürünler ile ticaret yapmaları vadinin hayatına olumlu etki etmiştir.

Rus oryantalist N. Pontusov'a göre Hudayar Han'ın saltanatı döneminde merkezde bulunan kervan yollarından, dükkânlardan, hamam ve diğer ticari binalardan vergi alınmazdı. Çünkü bunların çoğunun Han'a ait olduğu düşünülüyordu. On hanın beşi dışında kervan yolları hamamlar ve merkezdeki ticari kuruluşlar vergiden muaftı. Han merkezin dışındaki dükkânları tüccarlara kiraya veriyordu ve bu durumda 1874 tarihine kadar tüccarlar vergileri ödemekle yükümlü idiler. Zokhid Madrakhimov Shaforovich, "Hokand Hanlığı'ndaki ticarî ilişkilerin tarihinden) vergilerin miktarı kazanca göre belirlenip toplanma kuralları yazıya geçirilmiştir. Toplanan vergilerin üçte biri Hokand hazinesine aktarılırken Hokand hâkimiyetini kabul eden Kırgız feodallerine üçte ikilik bir bölümü bırakılıyordu. Bu da onların Hokand Hanlığı'na sıkıca bağlanmalarının en önemli sebebi idi. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlü beylerin topladıkları vergiyi "defteri turhani" adlı vesikalara kaydetmişlerdir.

Daha önce de bahsettiğimiz üzere Rusya XVIII. yüzyılda Hokand Hanlığı'nı ayrıntılı bir şekilde incelemiş, kendi çıkarlarını alabildiğince iyi hesaplayarak hareket etmiştir. Ruslar seyyahlar vasıtası ile aldığı bilgiler doğrultusunda Türkistan (Orta Asya) bölgesine birçok sefer düzenlemişlerdir. Ruslar bu seferlerin asıl nedenini ticarî ve devletlerarası husumeti ortadan kaldırmak amacı ile gerçekleştirdiğini iddia etse de doğru değildir. Bu

⁹ Mary Holdsworth, *Turkestan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhars, Kokand and Khiva*, Oxford 1959, s. 48; Bababekov, *age*, s. 126.

¹⁰ Wayne Vucinich ed, *The Peasant in Nineteenth-Century Russia*, Stanford University Press, California 1968, s. 187.

¹¹ Bababekov, *age*, s. 89.

¹² Bababekov, *age*, s. 176.

seferin Ruslar tarafından en önemli sonucu, bölgenin kısmen de olsa keşfi ve Hazar Denizi'nin doğu kıyılarının haritalandırılmasıdır.¹³

Hokand Hanlığı, jeopolitik ve jeostratejik konumu dolayısı ile ticarî yolların kesiştiği bir noktada bulunması sebebiyle bölgede ticaretin devamlılığı esas olmuştur.¹⁴

Rusya ile ayrıca Hindistan, İran ve Afganistan'la da ticari ilişkileri mevcuttur. Oralara çeşitli kumaşlar, pamuk, ipek ve diğer mallar götürülmüştür. Rusya'dan ise demir, döküm, deri, teneke, çuha, bakır sülfat ve şeker gibi ürünler getirilmiştir. Bunların arasında fabrikada dokunan kumaşları da görmek mümkündür. Özellikle demir, çelik ve diğer metallerin getirilmesi son derece faydalı olmuştur. Çünkü bunlardan çiftçilik ve zanaatkarlık için gerekli üretim araçları hazırlanmıştır.

Diğer Türkistan hanlıklarında olduğu gibi Hokand Hanlığı'nda da çiftçilik ve hayvancılık ön planda yer almıştır. Genellikle tahıl üretimi yapılan Hokand Hanlığı'nda buğday üretimi başı çekiyordu. Geri kalan arazilerde arpa, keten, susam yetiştirilirdi. Meyvecilik bakımından önemli ve çok gelir getiren ürünlerin revaçta olduğu hanlıkta Türkistan'ın en iyi kavun ve karpuzunun yanı sıra elma, nar, kayısı, incir ve üzüm de bulunurdu.

XIX. yüzyılda Hokand Hanlığı'nın ekonomi ve ticaretine baktığımız zaman doğal olarak Hokand'da iletişimde en fazla olduğu ülkenin Rusya olduğunu tahmin etmek zor olmasa gerekir. Bu dönemde Hokand Hanlığı ile Rus ihracatının değeri 174.000 rubleden 2.171.000 rubleye yükselmiştir.¹⁵

Rusya ile iç içe ithalat-ihracat içinde olmasının yanı sıra Türkmenler, Karakalpaklar ve Kazaklar ile olan ticarî ilişkiler düzenli olarak devam etmiştir. Konargöçer bir topluluk olan bu Türk halkları ile ticareti ise daha ziyade hayvan ithalatı olmuştur. Sığır, koyun, keçi, yün, yiyecek maddesi ürünleri alınıp karşılığında kumaş, giysi, ev eşyaları ve yiyecekler verilmiştir. Sadece XIX. yüzyılda değil ondan önceki dönemlerde de göçebe ve yerleşik halk arasındaki ticaret oldukça sıkı bir vaziyette birbirleri ile kopmaz bir bağ şeklinde hayatlarını idame ettirmişlerdir. Yerleşik ve göçmen ahali her yönden birbiriyle sıkı sıkıya bağlı bir şekilde hayatlarını sürdürmüşlerdir.¹⁶ Bu dönemde aynı zamanda Buhara ve Hive Hanlığı arasındaki ticarî ilişkiler de önemlidir. Hiveli tacirler çeşitli kürkler, ham ipek, susam, elma, kavun, balık, keten tohumu yağı, koyun yağı, buğday, pirinç, haşhaş ve hayvan getirip, Buhara'dan Hive'ye tütün, pamuklu ve ipekli kumaşlar, royan, avukatlık malları ve kara göl derileri ihraç ederdi.

XIX. yüzyıl boyunca tüm Türkistan'da olduğu gibi Fergana Vadisi'nde ve ona bağlı bulunan bölgelerde pamuk ekimi yapılmıştır. 1829 tarihinde Hokand'a gitmiş olan N.İ. Potanin de halkın çiftçilik, bahçecilik ve pamuk üretimi yaptığını, Hokand'da üretimi yapılmış olan ürünlerin Taşkent'tekilerden daha iyi kalitede olduğunu söylemektedir. Burada üretilmiş olan kumaşların Rusya, Çin, Kaşgar, Buhara, Hive ve Kırgızlara satıldığından bahseder. Potanin'in bahsettiği gibi Fergana bahçecilikte oldukça gelişmişti.¹⁷

Narın Nehri, İsfayram, Şahimerdan, Soh ve İsfara gibi nehirlerden de büyük oranda istifade edilmiştir. Hokand için önemli olan bir diğer sunî sulama imkânları Karaderya ve Kurşab, Karagulca, Tar, Yassı, Kögert, Maylısay ve Çatkal dağlarından akan Padşaata, Kasansay, Gavasay nehirleri çiftçiliğin gelişmesinde önemli bir faktör olmuştur. Narın ve Karaderya'nın birleşmesiyle meydana gelen Sirderya en büyük su kaynağı idi. Özellikle İrdanabey'in hâkim olduğu dönemde sunî sulamaya ayrı bir önem verilmiştir. Soh nehrinden ark çıkarmak sureti ile çok daha geniş sulama alanları elde edilebilmiştir. Aynı şekilde Hudayar Han döneminde Uluğnehr kanalının inşa edilmiş olması Eseke bölgesindeki uçsuz bucaksız alanları yeni tarım alanına çevirme imkânı vermiş oldu. Diğer Türkistan Hanlıklarında da alışlagelmiş olduğu üzere toprağın büyük bir bölümü devletin kontrolünde iken, belirli bir kısmı özel kişilerin elinde olmuştur. Bunların dışında ayrıca vakıf toprakları da mevcuttu. Vergilendirme usulüne farklı bir yol takip edilmiş, Hanlar toprakların büyük bir kısmını vergilerden muaf tutmuş bir şekilde hizmeti olan kişilere özel mülk olarak ayrı ayrı paylaşmıştır. Bu usule diğer Türkistan Hanlıklarının hiçbirinde rastlamadık.¹⁸

Hanlık sınırlarında zanaatkarlık, iç ve dış ticaret büyük önem arz etmekte idi. Çiftçiliğin çok gelişmiş olmasına paralel olarak dericilik, dokumacılık, çömlekçilik, boyacılık, terzilik, bakırcılık, marangozluk vs. zanaatçılığın diğer türleri sadece Hokand Hanlığı'nın iç ve dış ticaretinde talep edilen ürünler arasında idi. Potanin, 1826 yılında Hokand'dan barut, kâğıt fabrikaları dışında başka bir fabrika bulunmadığından bahseder.

¹³ Mehmet Yetişgin, "Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Konya 2016, s. 671-702; Richard A. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917: A Study in Colonial Rule*, University of California Press, Bucharra and Los Angeles 1967, s. 129.

¹⁴ Bababekov, *age*, s. 123.

¹⁵ Tombuloğlu, *agm*, s. 185.

¹⁶ Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele*, TTK, Ankara 2007, s. 22.

¹⁷ N. İ. Potanin, "Zapiski o Kokandskom Hanstve Horunjego Potania (N.İ. 1829-1830) Predisloviem P. S. Saveleva", *Vesnik Russkogo Geografičeskogo obščestva*, C. XVIII, 1856, s. 256-289.

¹⁸ Bababekov, *age*, s. 79; Ziyayev, *age*, s. 28.

19. YÜZYILDA HOKAND HANLIĞI İLE RUSYA ARASINDA TİCARET

Çarlık Rusyası pamuk ticaretindeki kontrolü eline almak için Amuderya ve Sirderya etrafındaki pamuk tarlalarına yönelmiştir. Schuyler, Hokand'daki pazarları şu cümleler ile anlatmaktadır:

“Hokand'taki başlıca Pazar yeri Türkistan'daki gördüklerinin en iyisidir. Dar açılarla birbirini kesen cadde ve pişmiş tuğladan yapılmış pek çok dükkânı ile çok düzenlidir. Caddeler geniştir ve hepsinin üzeri evlerin üstüne dikilen kalaslarla desteklenen bir çatı ile örtülüdür. Böylece her taraftan temiz hava gelirken Pazar yerinin bir kısmı bile iyi bir biçimde yeniden yapılmıştır. Haftada iki alışveriş günü vardır. Perşembe ve Pazar ticaretin çok büyük olduğu görünmektedir. Hokand'taki pazarlar hanlığın diğer pek çok şehrinde olduğu gibi hanın kendisine bağlıdır.”¹⁹

Hanlıkta ticaret çok hızlı bir şekilde gelişme göstermiştir. Dolayısı ile yerli ve yabancı ticaretin gelişmesi nüfusun üzerinde büyük etki bırakmıştır. Hokand, Andican, Margılan, Namangan ve Oş, büyük ticaret ve zanaat merkezlerine dönüşüp, Buhara, Taşkent, Semerkand, Hocend, Hive, günümüz Kırgızistan ve Kazakistan toprakları ve özellikle Hoca Ahmet Yesevî'nin yurdu Türkistan (Yesi) ile yakın ticarî ilişkiler kurulmuştur. Hokand hanları Türkistan'da baki olmak istiyordu. Türkistan (Yesi) şehri Hokand Hanlığı döneminde yeniden inşa edilmiştir. Etrafındaki surlara eklemeler yapılmıştır. Kuleler çoğaltılmış ve duvarları yükseltilmiştir. Şehrin içinde bulunan geniş sokakların her iki yanına Hokand'a sadık halklar yerleştirilmiş idi. Ticari konumundan faydalanmak isteyen Hokand Hanı, Rusların XVI. yüzyıldan beri kullandığı Sibiry-a-Buhara merkezli ticaret yolunu canlı tutmak için Kırgızları da yanına alarak Ruslarla da anlaşmaya varmış, böylece Hokand Hanı Sirderya'nın ekonomik gücünü de elinde tutmuştur.

Yesi (Türkistan), Hokand Hanlığı özellikle göçebe toplulukları Türkistan'ın çevresindeki Evliya-ata, İkan, Merke gibi zirai açıdan önemli yerleşimlere getirerek buraların ekonomilerini canlı tutmuştur. Şehir halkı diğer Hokand şehirlerinde olduğu gibi el sanatları, ticaret ile uğraşmaktaydı. Hokand'ın burada kurduğu demir atölyeleri bütün Sirderya boyunca kullanılan tarım aletlerinin yapım ve tamiratını karşılıyordu. Özellikle Hokand Hanlığı döneminde Türkistan'ın dış ticaretteki önemi zirveye çıktı. Batı Moğolistan, Doğu Türkistan, Buhara Hanlığı, Hive Hanlığı ve Ruslarla sıkı ticari faaliyetler sürdürülüyordu. Hokand, Buhara, Margılan ipek fabrikalarının rekabet merkezi Taşkent pazarı olmuştur. Taşkent, Hokand Hanlığı'nın en büyük pazar alanı idi. 19. yüzyılın ortalarında hanlığın ekonomik hayatında çok büyük ilerlemeler oldu. Haftanın üç günü salı, çarşamba ve pazar günleri sabahtan akşama kadar pazarlar açıktı. Hanlığın değişik bölgelerinden tüccarlar gelirdi.²⁰

Ticaret denildiği zaman ilk akla gelen kavram vergi olduğu için burada sınırlı da olsa Hokand'da uygulanmış olan vergi sisteminden bahsetmeyi uygun bulduk. Tarih boyunca Türkler, vergi için zaman zaman farklı isimler kullanmışlardır. *Bengi-bengü-berim-çığım-çıkış* gibi Türkçe kelimelerin yanı sıra *harç*, *ma'urât*, *resm-rüsüm tekâlif* gibi farklı kelimeleri de telaffuz etmişlerdir. Ekonomisinin temeli hayvancılık, tarım ve ticaret üzerine olan Hokand Hanlığı'nın başta gelen gelir gider kaynaklarından biri olan vergiler onların hem var oluşlarını sürdürmelerini, hem de egemen oldukları halk üzerindeki nüfuzlarını denetlemeleri hususunda önemli bir faktör olmuştur. Bunun için Türkistan hanları hâkim oldukları halk üzerindeki nüfuzlarını denetlemeleri hususunda önemli bir faktör olmuştur. Bunun için Türkistan hanları hâkim oldukları topraklar üzerinde uğraşan çiftçilerin tarım mahsullerinden, hayvancılık yapanların hayvan sürülerinden ulusal ve uluslararası ticaret ile meşgul olan tüccarların mallarından, pazarlarda alışveriş yapanların mallarından vergi almışlardır.²¹

SONUÇ

Bugün Türkistan'da önemli bir mevki olarak isimlendirdiğimiz Hokand şehri çok eski devirlerden bugüne gelene kadar insanların elde etmek için devamlı olarak mücadele ettiği bir coğrafya olmuştur. Konumuz olan Türkistan bölgesinin tarihini incelediğimiz zaman devamlı olarak çatışmaların ve mücadelelerin yaşandığı ve sonucunda da büyük kayıplara maruz kaldığını görüyoruz. Elbette doğa kanunu gereği insanlar özellikle bereketli topraklara sahip olmak ve bu topraklara egemen olmak ister. Bunu doğanın bir gereği olarak algılıyoruz. İşte bu yüzden de gerek makalemizin konusu olan Hokand şehri gerekse tüm Türkistan coğrafyası sahip olduğu yeraltı ve yer üstü kaynakları bulunduğu konum itibarı ile jeopolitik ve jeostratejik değeri açısından talihsiz bir coğrafya olmuştur. Çünkü ticaret yollarının merkezinde bulunması, öte taraftan zirai üretim açısından oldukça verimli topraklara sahip olmuş olması etrafındaki devletlerin daima iştahını kabartmış, ele geçirmek için devamlı çatışmalar yaşanmıştır. Araştırmamızda da gördük ki Hokand Hanlığı sahip olduğu zenginlikler ve ticaret yolları

¹⁹ Eugene Schuyler, *Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2017, s. 345-349; David Mackenzie, “The Conquest and Administration of Turkestan, 1860-85”, *Russian Colonial Expansion to 1917*, Ed. Michael Rywkin, Mansell Publishing Limited, London and New York 1987, s. 208-234.

²⁰ I. M. Matley, “Industrialization 1865-1914”, *Central Asia: One Hundred Thirty Years of Russian Dominance, A Historical Overview*, Ed. Edward A. Allworth, Duke University Press, Durham and London 1994, s. 97.

²¹ N. Karahan Kök, “Türkistan Hanlıkları Yarıklarında Geçen Vergi Adları”, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2020, s. 214-244.

açısından oldukça gelişmiş bir bölgedir. Hokand Hanlığı yıkıldığı dönemde ne acıdır ki, kendi topraklarını ve zenginliğini işlemeyecek bir durumda iken kapitalizmin acımasız boyunduruğu altına girmiştir.

Hokand Hanlığı, incelediğimiz yüzyıl öncesi ve XIX. yüzyılda özellikle Rusların bölgeyi şahsi menfaatler için çok fazla münasebette olduğu için sadece Rusya ile olan ticaret boyutunu ele aldık. Tarihi boyunca Türkistan'daki tüm Türk Hanlıkları ile siyasî ve ticarî münasebetlerde bulunan Çarlık Rusya'nın Kazan ve Astrahan'ı işgal etmesi doğrudan bölge ile temas kurmasına neden oldu. Hiçbir aracı olmadan iki taraf arasında başlamış olan ilişkiler özellikle XVII. yüzyıla gelindiğinde kopmaz bir bağ halini aldı. Çarlık Rusya, Hokand'ı daha iyi tanımak amacı ile devamlı olarak bölgeye Rus heyeti göndermiş, başlangıçta bunun sadece dostluk amaçlı elçilik teatileri izlenimi verilmişse de bu keşifler sonradan Hokand Hanlığı'nı ele geçirmeye kadar gitmiştir.

Araştırmamızda da görüldüğü üzere Türkistan'ın her ne kadar ekonomisi ve ticareti yüzyılın başlarında çok ileri olmasına rağmen şu gerçeği hiçbir zaman unutmamalıyız. Güçlü Rusya, geçmişte olduğu gibi bugün de ne kadar güç kazanırsa gerek bugün muhteşem şehri Hokand'ı ve gerekirse tüm Türkistan (Orta Asya) bölgesinin nüfuzunu ele geçirmek için bu topraklardan vazgeçmeyecektir. Türkistan'a tarihi bir dikkatle baktığımız zaman başta Rusya, diğer Batılı devletler, Çin ve Hindistan gibi nüfusu milyarları aşan devletler için de özellikle olmazsa olmaz bir bölgedir. Son olarak incelediğim şehrin ekonomik kaynakları bulunduğu jeostratejik ve jeopolitik alanı göz önüne alırsak güçlü Türk Cumhuriyetlerinin yolunun ancak güçlü bir ekonomi ve ticareten geçtiğini söylemek mümkündür.

GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

- ACAR, Kezban, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Ankara 2004.
- BABABEKOV, H. N., *Hokand Tarihi*, Mangirat Namli Urta Asiyе Halkları Tarihi İnstiti, Taşkent 1996.
- ÇAPRAZ, Hayri, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2011, S. 24, ss. 51-78.
- GÖMEÇ, Saadetin Yağmur, *Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Tarihi*, Ankara, 2019.
- HOLDSWORTH, Mary, *Turkestan in the Nineteenth Century: A Brief History of the Khanates of Bukhars, Khokand and Khiva*, Oxford 1959.
- KARAHAN KÖK, N., "Türkistan Hanlıkları Yarıllıklarında Geçen Vergi Adları", *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2020, ss. 212-244.
- MACKENZIE, David, "The Conquest and Administration of Turkestan, 1860-85", *Russian Colonial Expansion to 1917*, Edt. Michael Rywkin, Mansell Publishing Limited, London and New York 1987, ss. 208-234.

19. YÜZYILDA HOKAND HANLIĞI İLE RUSYA ARASINDA TİCARET

MATLEY, I. M., "Industrialization 1865-1914", *Central Asia: One Hundred Thirty Years of Russian Dominance, A Historical Overview*, Edt. Edward A. Allworth, Duke University Press, Durham and London 1994, ss. 309-348.

MİNORSKİY, V., *Hudüdü'l-Âlem: Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

POTANİN, N. İ., "Zapiski o Khokandskom Hanstve Horunjego Potania (N.İ. 1829-1830) Predisloviem P. S. Saveleva", *Vesnik Russkogo Geografiçeskogo obşçestva*, C. XVIII, 1856, ss. 256-289.

ROUX, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1997.

SABOL, Steven, "Orta Asya'da Rus- İngiliz Rekabeti", *Türkler*, C. XVIII, Ankara 2002, ss. 587-595.

SCHUYLER, Eugene, *Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2017.

TAYLOR, Bayard, *Central Asia: Travels in Cashmere, Little Thibet and Central Asia*, New York 1874.

TOMBULOĞLU, Tuba, "Seyyahlara Göre Fergana'nın Ekonomik Durumu (18.ve 19. Yüzyıllarda)", *Seyyahların İzinde Türkistan*, Edt. Mustafa Gökçe, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2019, ss. 175-198.

VUCINICH, Wayne (Edt.), *The Peasant in Nineteenth-Century Russia*, Stanford University Press, California 1968.

YETİŞGİN, Mehmet, "Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Konya 2016, ss. 671-702.

ZİYAYEV, Hamid, *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele*, TTK, Ankara 2007.